

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Борис Петров Попиванов, СУ „Св. Климент Охридски“

за дисертационния труд на г-н Станислав Валериев Тодоров

на тема *Пряката демокрация като инструмент за активизация на гражданското общество (случаят България 2013- 2017г.) /Ролята на информацията за гражданската активност в трите национални референдума/*

Депозираният труд е в обем 158 стандартни машинописни страници, отделно от които има библиография, две приложения (фактически три, доколкото списъкът на публикации за контент-анализ също има подобен характер) и бележки. Отговаря на формалните изисквания за дисертация.

Актуалността на темата не подлежи на съмнение. Повод за анализите на докторанта са проведените в България в един сравнително кратък период (по-малко от 4 години) три национални референдума, толкова на брой, колкото в цялата предходна следосвобожденска история на страната. Тези форми на „пряко участие на гражданите в държавната власт“ (както ги дефинира законът) създават нови залози в политическия процес, преформулират публичния дебат, препозиционират политическите сили. Влиянието им не се изчерпва само с времето непосредствено преди и след тяхното провеждане. Дори и днес залегналите в тях въпроси остават един от централните мотиви за политическо разделение.

Темата за гражданското участие по правило се разглежда с положителни конотации. И изследователи, и политици изтъкват значението на два процеса – активизацията на гражданите и приближаването на демокрацията до хората. Ще добавя, че понякога те се схващат като контрапункт на състоянието, обозначаващо като „демократичен дефицит“. Докторантът предлага да погледнем на тази проблематика от друг ъгъл – според смисъла на тези процеси. Смисълът на активността според него не е количествен, не се изразява просто в някаква мобилизация на гражданското включване, а в информираността, в появата на фигурата на информирания гражданин. Докато смисълът на демокрацията се изразява не в механичното съблюдаване на нейните

процедури, а във функционирането ѝ като култура, като рационално разбиране на ползата от обсъждането и вземането на общи решения.

Върху споменатата основа възникват въпросите, на които дисертацията търси отговор. Предоставената в кампаниите за референдум информация произвежда ли информирано политическо участие? Повишената активност прави ли по-ефективен демократичния политически процес? Какви са алтернативните на референдумите форми за информирано участие? Кои са първостепенните фактори, ерозиращи информираното участие?

Текстът е структуриран в четири глави. Първата интерпретира теоретично фигурата на гражданина в демократичния процес. Втората глава, която също има предимно теоретично и обзорно значение, се спира на неконвенционалните форми на гражданско участие (с акцент върху протеста). Третата глава е пряко посветена на трите национални референдума в България, този за ядрената енергетика от 2013 г., този за електронното гласуване от 2015 г. и този за мажоритарното гласуване и партийните субсидии от 2016 г. Четвъртата глава изучава посланията в кампаниите за референдумите чрез сериозно емпирично проучване по метода на контент-анализа, проведено от автора върху 113 единици медийна информация.

Формулирани са четири хипотези, и четирите потвърдени от данните от емпиричното изследване. Ще ги резюмирам накратко тук. 1. Предоставената информация в разяснителните кампании стимулира неинформирано политическо участие 2. Стремещът за победа над политическия опонент определя информацията, която се предоставя в кампаниите. 3. Предизвиканите емоции от манипулациите и рационализацията определят резултата от трите национални референдума 4. Големият обем ненужна информация изпълва кампанийното пространство за сметка на смисловата информация по направените предложения за гласуване. Изпитвам известни колебания относно коректността на използвания методологически инструментариум във връзка с третата хипотеза – до каква степен анализът на медийно съдържание може да ни обясни мотивите на избирателите да гласуват. Доказателството на хипотезата (с.131-135) всъщност отвежда отново към характера на информацията. Тя наистина води в посоката, в която твърди авторът, но без социологически проучвания на общественото мнение е трудно да заключим с категоричност, че именно информацията е произвела електоралния резултат. Така да се каже, във веригата стимул-реакция стимулът е

безспорен, но не можем да сме сигурни дали реакцията се дължи (само) на този стимул или (и) на някакви други стимули.

Референдумът като форма на политическо участие е интерпретиран от докторанта в пряко взаимодействие с проблема за информираността. Сама по себе си никоя форма на участие не гарантира положителни резултати за демократичния процес, е теза, систематично отстоявана в хода на изследването. Гражданинът като участник в демократичния процес е онзи, който може да придаде или отнеме смисъл на различните институционални форми. Авторът поставя акцент върху активността, само като необходимо, а не достатъчно условие за постигане на демократичния резултат: „Гражданите са инструментът, който може да приближи реалната демокрация до идеалната.“ (21) Оттам следва важен извод за необходимостта от осмисляне на съответната институционална форма: „Референдумът поставя изисквания към гражданското участие и засилва необходимостта от критерия на Робърт Дал за просветено разбиране.“ (28)

Първоначалното определение за референдумите е неутрално: „особен инструмент на пряката демокрация, нейна разновидност, в която гражданите решават вместо посредническите институции, т.е. референдумите са израз на пряка демокрация в представителната система.“ (12) В практически план обаче референдумът поражда поляризация и разделя общественото мнение. Това според автора е заложено в самата природа на допитването, която поделя гласуващите на две големи групи, напълно противопоставени една на друга – онези, които отговарят с „ДА“ на поставения въпрос, и онези, които отговарят с „НЕ“: „В контекста на невъзможно сътрудничество и дискусия между гражданите с различни виждания, референдумите като инструмент за пряко участие на съвременността не умиротворяват една нация, а я разделят като насърчават конфликта вместо консенсуса.“ (44) Авторът не приема базовата идея на референдума за гласуване „за“ и „против“ и посвещава доста усилия на експлициране на „дискурса за дискурса за и против“ (напр. с.66). Позицията по отношение на една или друга форма на гражданско участие често се определя според този показател – дали дадената форма предполага решение да/не или обединява около кауза. Ето така е формулирана критична гледна точка към протестите: „Събранието на протеста не предпочита дебатите, а просто предпочита да не се съгласява. Протестът е политика без дебат на убедените в непогрешимостта си. В повечето случаи политиката на протест е политика против политиката.“ (69). Обратно, подписката е форма, която се радва на

положителна оценка, защото представлява „позитивна“ гражданска активност, която не атакува „врага“ (80).

При това положение се оказва, че вместо общоприето решение на съществуващия проблем референдумът просто регистрира надмощието на едната група над другата група, и то надмощие, което се дължи на чисто количествени критерии, а не на рационални или експертни. С други думи, референдумът е форма, която подхранва добре известния още от времето на Токвил феномен на тиранията на мнозинството: „Референдумите у нас са мажоритаризъм вместо делиберация!“ (56).

Ще се спра на други две слабости на референдумите, изтъкнати в дисертацията.

Едната слабост е, че референдумните практики подменят функциите на демократичното лидерство и създават нещо, което бих нарекъл „обърнато лидерство“: „Това [допитването] подтикна институционалните участници да преминат в нова роля - от лидери на политически партии и представители на обществото в лидери на референдумите. Вторият тип лидер има за цел да покаже, че вярва на обществото, когато то не му вярва. В този тип лидерство доверието е в обратната посока - от политическите представителства към обществото.“ (104)

Друга слабост е свързана с обстоятелството, че референдумите и предхождащите ги кампании фокусират общественото внимание върху един-единствен отделен проблем (по-рядко повече) и оставят в сянка многообразието от проблеми, фигуриращи в обществения дневен ред: „Нашият опит с преките участия в периода 2013-2016 г. ни показва, че референдумите ограничават властта на народа като го принуждават да се концентрира върху конкретен проблем в конкретен момент, вместо да му дадат възможност да гледа на политиката в по-голям мащаб и да гласува за комплексни приоритети и множество проблеми.“ (104) Това е принципно антиреферендумен извод. Деликатен момент при него е, че по такъв начин не се признава правото на народа да се съсредоточава върху „конкретни“ проблеми, а му се вменява задължението да гледа „мащабно“.

На основата на приведените по-горе разсъждения не е изненадващо разбирането на автора, че българските референдуми не са същинска гражданска активност. Първият от 2013 г. е партиен, вторият от 2015 г. институционален (президентски), третият от 2016 г. на едно шоу („гражданската инициатива на малък кръг граждани, които са част от

определена организация и са съобразени с интересите на същата организация“, 13) Въвеждането на българската тема би спечелило по мое мнение от по-подробна и задълбочена аргументация. Открояват се спорни обобщения, както и липсваща информация. Например, дискусивно е дали самата идея за референдум изключва делиберацията, защото има парламент. По-нататък авторът говори в български контекст за „парламентарен суверенитет“ (104), какъвто в България няма. Правните основи на разяснителната кампания не са достатъчно изяснени. Тя се коментира като нещо самоподразбиращо се, а не като нормативно изискване, почиващо на определени законови текстове.

В крайна сметка дисертацията ни изправя и пред собствено авторско решение на проблема за неинформираността: „Предлагам следната комбинация „две в едно“-определено време преди гласуване на референдум избирателите да попълват тест, свързан със смисъла на предложените теми за гласуване.“ (49) Това обаче имплицира възможност за обективно информиране, т.е. тезата, че коректното знание по проблема съществува, но участниците в политическия процес го крият или изопачават. Но по някои въпроси (да речем, ядрената енергетика) мненията на експертите и специалистите са толкова разделени, че е трудно да преценим какво казва „науката“, за да се информираме пълноценно като граждани, вземащи решение.

Авторът е категоричен привърженик на делиберацията като процедура. Затова изработва понятието „граждановластие“ вместо „народовластие“. Това означава, че при анализа на демокрацията следва да се концентрираме върху „демоса“ като динамична структура, а не върху „кратоса“ в смисъл на упражняване на власт. Гражданинът трябва да обмисли и прецени решенията, които го засягат, не народът. „Граждани“ са противопоставени на „народ“ в полето на референдума, който е волеизявление на „народа“, не на „гражданите“. Въпросният динамичен „демос“ се въплъщава в „гражданското общество“. Редно е да се посочи, че така възниква риск от смесване на член на гражданското общество и гражданин. Гражданинът е отношение между индивид и държава, а смисълът, към който клони литературният обзор на автора, е в колективната организирана форма (не индивидуализирана) на гражданското общество. „За гражданите може да се мисли по два начина - единият е в идеята за информираността, а другият е в идеята за властта, която демократичните форми на управление му предоставят. Идеята за властта ни доближава до полето на народовластието. Може ли обаче властта да бъде пълноценно упражнявана без наличието на информираността? Моят отговор е, че не

може- гражданската активност изразява желанието за упражняването на тази власт, а информираността е аргументът в полза на тази власт.“ (58) Но „аргументът“ (членувано) означава ли, че тази информираност легитимира гражданското право да упражнява власт? Тогава какво става с народния суверенитет, който е базиран на обществен договор, не на информираност? Или?

Докторантът е подбрал внушителна по обем и качество литература, в чиито рамки контекстуализира своя анализ. Изобилието от консултирани в процеса на работа върху дисертацията източници обаче поражда някои проблеми с тяхната съвместимост. На първо място бих открил консистентната употреба на понятията. Напълно разбираемо е, че различни автори, школи и направления в различни епохи и по различни поводи използват различни понятия, за да обозначат възгледите си за сходни явления. Авторът на литературен обзор е длъжен да се съобрази с тази уговорка и да представи терминологичното разноезичие в присъщите му исторически, теоретични и конюктурни контексти. В дисертацията това невинаги е факт. Ще дам пример, свързан с едно от водещите понятия, демокрацията. Когато четем работата, научаваме, че освен пряка и представителна, демокрацията още е „процедурна“, „плюралистична“, „просветена“, „негативна“ (срещу противник), „мислеща“, „автономна“, „институционална“, „на участието“, „управляваща“, „присъствена“, „масова“, „улична“, „либерална“, „мозаична“, „силна“, „объркана“, „делиберативна“, „парламентарна“, „консенсусна“ и „мажоритарна“, „конвенционална“ и „неконвенционална“, „макро“ и „микро“, „хипер“, „дискусионна“, „реална“ и „идеална“, „референдумна“. Липсва опит за систематизация на поредицата „етикети“ на демокрацията. Обзорът е представен във вид на специфичен разказ, „делиберация“, където се разработва дадена концепция, различни хора се появяват да дадат аргументи в една или друга посока и да изчезнат след това. Теоретичните парадигми се разтварят в едно безкрайно движение от проблем към проблем. Не може напълно да се разбере имат ли недостатъци определени понятия, нито има ли такива понятия, които са повече приложими към темата на дисертацията от други, и защо. Налице е свръхконцептуализация за сметка на деконтекстуализация. Така например може да възниква въпросът каква е разликата между дискусионна и делиберативна демокрация и съществува ли изобщо. Понятията понякога се използват недефинирано. В алтернативен вариант, текстът тръгва от нечия дефиниция и върви с нея, като после обаче се имплицират значения, взети от други автори. Оттам се изправяме и пред втория проблем, за хронологичната съвместимост. В редица случаи оставаме под

впечатлението, че авторите в литературния обзор обитават една и съща епоха и спорят не само с някакви общи идеи и възгледи, но всеки един с конкретните твърдения на другия. Така например излиза, че Хосе Ортега-и-Гасет от първата половина на XX век е скептичен към заключенията на Алвин и Хайди Тофлър през втората половина на века. Или че Джон Стюарт Мил от средата на XIX век възроптава срещу критериите на Робърт Дал от края на XX век. Съвсем лесен изглежда преходът от проблеми на съвременната демокрация през настоящото столетие към Густав Льобон 100 години по-рано, а от него към Тимъти Снайдър отново в нашия ден, като при това всеки полемизира с другия. И на трето място идва жанровата съвместимост. То се знае, авторът е в правото си да подбира какви източници и от какво поле да взима, но все пак аргументи от научни трудове би следвало да се съпоставят с аргументи от други научни трудове, а не политология с есеистика или социология с художествена литература. Такъв е примерът с Дневниците на Лев Толстой като източник на твърдения в подкрепа на конкретни научни тези.

Има и някои други дребни проблеми, които при редакция на текста за евентуална публикация биха могли много лесно да се коригират. В първа и втора глава например липсват кратки обобщения за направените изводи. Тук-там в текста се забелязва и повтаряща се информация (напр. за референдума от 2016 г. на с.95 и 147)

Заключението на дисертацията е изведено под заглавие „Вместо заключение“. В него на нова сметка е подчертана тезата на автора за принципите на самозащита на демокрацията. Заедно с това, обаче, са застъпени нови становища и цитати от нови автори, които допълват аргументацията на основния текст, вместо да я резюмират. Според мен дисертацията би спечелила от едно по-концентрирано заключение, обобщаващо най-съществените изводи от самото изследване.

Авторефератът възпроизвежда в голям детайл съдържанието и основните изводи на дисертационния труд. Авторът е представил три научни публикации по темата, всяка от които третира ключови аспекти от взаимоотношението пряка демокрация – рационалност, съотнесени към българската политическа действителност. Можем да смятаме, че работата на докторанта е популяризирана, а научната общност е запозната с централни тези на неговия труд.

В автореферата, съгласно изискванията, е приложена и авторска справка за научните приноси в дисертационния труд. Приноси 3-5 засягат оригиналността и

изводите на емпиричното изследване на автора. Принос 7 има непосредствено практико-приложно значение, защото обобщава конкретните препоръки за подобряване на гражданското участие в България във вид на модел. Принос 6 е донякъде нестандартен и провокативен, тъй като подчертава тезата на автора за политическата ценност на „пасивния гражданин“, разработена от различни ъгли по протежение на цялата дисертация. По моему това е и едно от водещите заключения на труда, което разширява перспективата на академичния дебат върху гражданската активност. В тясна връзка с това се намира и принос 2, съдържащ оригиналната дефиниция на автора за демокрацията като „граждановластие“ като акцент върху индивидуалните (информационни и мотивационни) ресурси за гражданско участие в противовес на ефектите от колективните разделения. Принос 1, който има теоретичен характер, според мен изисква преформулиране, доколкото ценностните теории за демокрацията се радват на достатъчно дълга традиция. Тежест тук по-скоро би следвало да придобие българският казус като пример.

Накрая бих посочил, че текстът прави силно положително впечатление с няколко неща: необичайната, но последователно проведена критика на референдумите; оригиналният подход към обществената поляризация; отлично изпълненото емпирично проучване на медийна информация; сполучливото вписване на българските тенденции в международните процеси.

В заключение. Смятам, че въпреки някои съществени структурни и съдържателни недостатъци дисертационният труд притежава сериозни достойнства, позволяващи да бъде успешно защитен. Ще гласувам „ЗА“ г-н Станислав Валериев Тодоров да получи образователната и научна степен „доктор“ по научна специалност „Политология“.

05.05.2021г.

/доц. д-р Борис Попиванов/